

İNGİLİZLERE VERİLEN PETROL İMTİYAZLARININ İRAN'A TESİRİ*

Alper YILDIRIM¹

Öz

İran, sahip olduğu yeraltı kaynakları sebebiyle 20. yüzyıldan itibaren birçok devletin odak noktası olmuş, bu durum Batı sömürge siyasetinin İran üzerindeki tesirini arttırmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde İran'da petrol varlığına dair yapılan araştırmalar olumlu sonuç verince, bu kaynağın getirisinden mahrum kalmak istemeyen Batılı girişimciler imtiyaz elde etme telaşına düşmüşlerdir. İlerleyen süreçte dünya enerji ihtiyacının kömürden petrole dönüşümü başlamış ve bu durum hammaddeden yoksun Batılı sanayi ülkelerini petrol arayışına itmiştir. Bu hususta müteşebbis William Knox D'Arcy'nin kendi imkânlarıyla elde ettiği imtiyazlar daha sonradan İngiltere Devleti'nin dikkatini çekmiştir. Böylece İngiltere, İran petroleri özelinde bölgede yeni bir siyasetle ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın amacı İran petrol imtiyazlarının verilme koşullarını tespit etmek, bu imtiyazların Batılılar tarafından ele geçirilme sürecini ve tüm bu aşamaların İran üzerine tesirini ortaya koymaktır. Bu çerçevede çalışma 19. yüzyılın sonlarından, İngiltere Devleti'nin APOC'un %51 hissesine ortak olduğu 1914 yılına kadar geçen süreyle ve İran coğrafyasıyla sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Petrol, İmtiyaz, D'Arcy, İngiltere

JEL Kodları: F50, F51, F52, F53, F54, Q34.

THE INFLUENCE OF OIL PRIVILEGES GIVEN TO THE BRITISH ON IRAN

Abstract

Due to its underground resources, Iran has been the focal point of many states since the 20th century, and this has increased the influence of Western colonial policy on Iran. In the last quarter of the 19th century, when the researches on the existence of oil in Iran yielded positive results, Western entrepreneurs, who did not want to be deprived of the income of this resource, rushed to obtain concessions. In the following process, the transformation of the world's energy need from coal to oil started and this situation pushed the Western industrial countries, which lacked raw materials, to search for oil. In this regard, the concessions that the entrepreneur William Knox D'Arcy obtained with his own means later attracted the attention of the British State. Thus, the UK has emerged with a new policy in the region with regard to Iranian oil. The aim of this study is to determine the conditions for granting Iranian oil concessions, to reveal the process of obtaining these concessions by the Westerners and the impact of all these stages on Iran. In this context, the study was also limited to the geography of Iran, from the end of the 19th century to 1914, when the British State became a shareholder of 51% of APOC.

Keywords: Iran, Oil, Privilege, D'Arcy, England

JEL Codes: F50, F51, F52, F53, F54, Q34.

* Bu çalışma Alper Yıldırım'ın Prof. Dr. Hasan Hüseyin Adaloğlu danışmanlığında, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Doktora Programı'nda 29.06.2022 tarihinde savunulan "Kaçarlar Devrinde İran Petrolleri (1872-1925)" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.
¹Dr, ESOGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, alper.tae@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9803-0766>

GİRİŞ

Petrolün, eski devirlerden beri İran coğrafyasında varlığı bilinmektedir. Sağlık, inşaat, aydınlanma, tamir vb. alanlarda istifade edilen bu madene 19. yüzyılın ortalarından itibaren farklı bir önem atfedilmiştir. Zira petrolün sanayi sektöründe kullanılabilmesinin anlaşılmasıyla Batılı devletler bu madenin peşine düşmüşlerdir. İran’da petrol varlığının bilimsel kanıt bulması ise onun ele geçirilme sürecini hızlandırmıştır. Dönemin Kaçar hükümetinin zayıf durumu ise bu süreci daha da kolaylaştırmıştır.

Artan borçluluk nedeniyle siyasî bağımsızlığın kaybedilmesi modern Ortadoğu tarihinde tanıdık bir olgudur. Bu durum çoğu kez toplumun daha geniş katmanları üzerinde zayıflatıcı etkiler yaratmıştır (Cronin, 2004, s. 1).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılı sömürgeci devletler, başta petrol olmak üzere İran’ın yeraltı kaynaklarını ele geçirmeye çabaladılar. Bu amaçla birtakım bahanelerle İran’a seyyahlar, arkeologlar, jeologlar ve askerî heyetler yollayarak İran’da araştırmalar yaptırıldılar. Bu heyetler, araştırmalar neticesinde raporlar hazırlayıp konu ile ilgili malumatlar ortaya koydular. Bu raporlar madenlerin tespit edilip çıkarılması hususunda önemli bir yere sahiptir (Tîmurî, 1338 h.ş., s. 97). Bu durum D’Arcy imtiyazının oluşma sürecinde ön plana çıkmıştır. İranlı bir gümrükçü olan Anton Kitabçıhan (Kitabçıyan/Kitabgi), İran’da petrol varlığı hususunda birtakım çevreleri ikna çabasına girmiş ve imtiyazın ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Kitabçıhan’ın, İran’da petrol varlığına dair ileri sürdüğü iddialar, Fransız hükümeti tarafından görevlendirilen M. J. De Morgan adlı (Fransız) bilim insanının çalışmalarına ve raporlarına dayandırılmıştır. Morgan İran’ın kültürü, arkeolojisi, jeolojisi ve toplumsal yapısı hakkında İran’da bilimsel çalışmalar yapması amacıyla 1889-1891 seneleri arasında görevlendirilmiştir (Ferrier, 1982, s. 27).

İran tarihinde petrole alakalı dönüm noktası sayılabilecek olaylardan biri de D’Arcy imtiyazının verilmesi hadisesidir. Bu imtiyaz, İngiltere-İran ilişkilerinde yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Bu hususta imtiyazın oluşma süreci ve sebep olduğu siyasî-ekonomik değişimler çalışmamızın ana eksenini oluşturmaktadır. Bu çalışma temelde aşağıdaki ana soruları tartışacak ve bunlara cevap arayacaktır:

- İran’da petrol varlığına dair bilimsel iddialar ilk ne zaman ortaya atılmıştır?
- İran petrollerine yönelik imtiyaz girişimleri ne yönde şekillenmiştir?
- İngilizlerin imtiyazlar hususundaki talepleri nelerdir?
- Elde edilen imtiyazlar İran hükümetine nasıl tesir etmiştir?

Çalışmanın konusu temel olarak, İran petrollerinin yabancı sermayenin tekeline girmesi ve daha sonra İngiltere Devleti'nin imtiyazları ele geçirme sürecidir. Bu hususta çalışma İran'ın, İngiltere'nin gözündeki öneminin değişimi ve dönüşümünü ortaya koymak ve bu hususta İngilizlerin izlediği politikaları açıklığa kavuşturmak açısından önem arz etmektedir. Bu minvalde çalışma 19. yüzyılın sonlarından 1914 yılına kadarki süre ile ve İran coğrafyasıyla sınırlandırılmıştır.

Çalışmanın hazırlanmasında literatür taraması yöntemiyle İran, İngiltere ve Osmanlı arşiv kayıtlarından, güncel kaynaklardan ve dönem kaynaklarından istifade edilmiştir. Ayrıca konu merkezli bir metot izlenerek bölümlendirmeler kavramsal olarak ele alınmıştır.

Konu ile ilgili doğrudan ya da dolaylı olarak daha önceden yapılmış bazı çalışmalar mevcuttur. Bizim çalışmamız, İran'daki petrol imtiyazları meselesinin hem İran hem de İngiliz ana kaynakları gözetilerek, politik-ekonomik açılardan ele alınması sebebiyle bu alanda yapılmış diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Ayrıca bu alanda yapılmış çalışmalar ekseriyetle birinci el kaynaklardan yoksundur. Çalışmamız, bu eksiklikleri gidermesi bakımından da diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir.

İRAN'DA PETROL VARLIĞINA DAİR İDDİALAR VE SERMAYEDAR ARAYIŞI

1891 senesinde, Baron Julius de Reuter'in adamları İran'da imtiyaz arayışındayken, Kirmanşah Valisi petrol araştırmaları yapılması amacıyla Fransız bilim insanı (arkeolog-jeolog) Morgan'ı Kirmanşah'a davet etti. Yapılan araştırmalar ve elde edilen bulgular, 1892 yılında Paris'te "Annales des Mines" adlı dergide yayınlandı. Bu durum Morgan tarafından şu şekilde aktarılmıştır:

"Hamedan ile Irak-ı Arabî'nin Türkiye sınırı (Şubat-Mart 1891) arasındaki yolculuğum süresince, bu ülkenin jeolojik çizgilerini her açıdan özetlemem mümkün oldu. Ne yazık ki, gözlemlerimi derinleştirme fırsatım olmadı. Çünkü Kürdistan dağ silsilesi ile ilgili ayrıntılı bir çalışma İran'da birkaç yıl ikamet etmeyi gerektirmektedir. Fakat Kirmanşah Valisi Essâm-el Moulk'un (Essam'ül Mülk) talepleri doğrultusunda, bir süre neft yataklarının incelenmesi amacıyla İran'da bulundum. Bunun neticesinde Kirmanşah Valisi, keşfedilen mineraller ve doğal mum (ozokerit) hakkında kısa süre içerisinde kendisine beyanat vermemi istedi." (Morgan, 1892, s. 227).

Kirmanşah Valisi'nin isteği üzerine Morgan daha sonra araştırmalarını Kirmanşah-Türkiye (Osmanlı Devleti) sınırı etrafında yoğunlaştırmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde Morgan şunları ifade etmiştir:

"Kerkouk (Kerkük), Kasr-é-Chirin (Kasr-i Şirin) ve Chah Kuh (Şah Kuh) dolaylarında bitümlü kaynaklar vardır. Bu kaynaklar Kuzey-Güney eksenli olabilir ancak eldeki teknolojik aletlerle konu ile ilgili daha fazla yorum yapılamamaktadır." (Morgan, 1892, s. 231).

Görüldüğü üzere Morgan, Kasr-i Şirin dolaylarında petrol kaynaklarının olduğuna işaret etmiştir. Ancak Morgan'ın çalışması bu bölgelerdeki petrol miktarı ile ilgili bilgi vermekten ziyade, bölgenin petrol hususunda araştırılmaya değer emareler taşıdığını ortaya koymuştur. Morgan, bu alanın zengin petrol yataklarına sahip olup olmadığının tespitinin ancak teknik çalışmalara ve yatırımlara bağlı olduğunu söylüyor. Bunun için de finans gerektiğine dikkati çekiyor.

Kitabçıhan, yukarıda adı geçen makaleden haberdar olup gözünü petrolün işaret edildiği bölgelere çevirdi. O, ilk olarak Fransız sermayesini petrol bölgelerine çekmek için bir süre çabaladı. Ancak Fransız yatırımcılar buraya ilgi göstermedi. Kitabçıhan bu kez İngiliz yatırımcıları çekmek ümidiyle, o sırada Paris'te bulunan eski İran sefiri İngiliz Sir Henry Drummond Wolf'un yanına gitti. (McBeth, 1985, s. 6).

Kitabçıhan'ın Paris'e gitmesinin sebebi başlangıçta her ne kadar bir İran sergisine katılmak içinmiş gibi gösterilse de onun amacı esasında İran petroleri için bir yatırımcı bulabilmektir (Yergin, 2017, s. 132). Bu sebeple Kitabçıhan 27 Ekim 1900 tarihinde İran'daki petrol varlığı ile alakalı görüşlerini Drummond Wolf'a açıkladı (Ferrier, 1982, s. 29). Sonrasında Kitabçıhan, Drummond Wolf'tan, tanıdığı İngiliz sermayedarlarla görüşmesini ve onları petrol araştırmaları yapmaları amacıyla İran'a davet etmesini rica etti. Drummond Wolf uzun seneler İran'da sefarette görev aldığından, İran'ın petrol varlığından haberdardı. Bu sebeple Drummond Wolf, Kitabçıhan'ın sözlerine itibar etti ve ona teminat verdi. Daha sonra da Paris'ten Londra'ya hareket eden Drummond Wolf orada William Knox D'Arcy ile tanıştı. Eski sefir Drummond Wolf, D'Arcy'e İran'daki petrol alanlarından bahsetti ve onu petrol arama hususunda teşvik etti (Şemîm, 1387 h.ş., s. 284; Ferrier, 1982, s. 29).

Drummond Wolf bir süre sonra Kitabçıhan'ı D'Arcy ile tanıştırmak amacıyla Londra'ya davet etti. Kitabçıhan, D'Arcy'e Morgan'ın makalesini göstererek İran'daki petrol varlığından bahsetti (Şemîm, 1387 h.ş., s. 285). D'Arcy, Morgan'ın makalesini okuduktan sonra onun Kirmanşah dolaylarında petrol bulunduğu iddiasından oldukça etkilendi (Hodâdâdiyân, 1396 h.ş., s. 15). Ayrıca D'Arcy bu hususta Londra'da petrol jeolojisi danışmanlığı yapan Boverton Redwood'un tavsiyelerini de dikkate almıştı. Redwood'un İngiliz petrol muhitiinin en yetkili kişilerinden biri olması D'Arcy'yi oldukça ikna etmiş olmalı ki (Morton, 2017, s. 21) D'Arcy, jeolog H. T. Burls ve yardımcısı Dalton'u bir an önce İran'a gönderdi. Jeologların D'Arcy'e yolladıkları raporlarda Kasr-i Şirin ve Şuster başta olmak üzere İran'ın birçok bölgesinde petrol varlığına işaret edilmekteydi (Anglo-Persian Oil Company Ltd, 1924, s. 6; Şemîm, 1387 h.ş., s. 285).

WILLIAM KNOX D'ARCY'NİN PETROL İMTİYAZLARINI ELDE ETMESİ

M. J. De Morgan'ın 1892'de İran petroleri ile ilgili yayımladığı makale bazı müteşebbislerin dikkatini çekmeyi başardı. (Bahadori, 1956, s. 15). Bu durum Kitabçıhan'ı heyecanlandırdı ve o, petrol imtiyazını elde etmesi amacıyla müteşebbisleri bu yönde teşvik etti. Yapılan çabalar netice vermiş ve

Kitabçıhan, müteşebbis William Knox D'Arcy'yi İran'da petrol varlığına ikna etmiştir. Bu aşamada Morgan'ın ortaya koyduğu bilimsel veriler D'Arcy'yi ikna sürecinde büyük rol oynamıştır (Sâdıkyân, 1389 h.ş., s. 13).

Kitabçıhan ile Drummond Wolf, petrol imtiyazıyla ilgili kendi aralarında müzakerede bulundular ve bu hususta William Knox D'Arcy'e cazip teklifler sundular. Nihayetinde Drummond Wolf, petrol imtiyazı konusunu D'Arcy'ye anlattı ve bu imtiyazı alması yönünde ona tavsiyelerde bulundu (Ferahmend, 1385 h.ş., s. 163). Bunun üzerine D'Arcy, 1901 (h. 1319) senesinde İran hükûmetiyle imtiyaz görüşmeleri sağlanması amacıyla Marriott adlı temsilcisini Kitabçıhan ile birlikte Tahran'a gönderdi (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 4). Marriott, Drummond Wolf'un referansı ile her türlü izni alma hususunda dönemin İngiliz dışişleri temsilcisi Arthur Hardinge ile görüşmelerde bulundu (Şemîm, 1387 h.ş., s. 285).

Marriott ve Kitabçıhan 17 Nisan'da Tahran'a ulaştıktan sonra, Sadrazam'ı İngiliz elçiliğine davet ettiler. Fakat başlarda Şiîlerin kutsal sayılan Muharrem ayı sebebi ile ona ulaşamadılar. Nihayetinde birkaç gün sonra, 21 Nisan'da Sadrazam Eminü's-Sultan ile bir toplantı gerçekleştirildi. Toplantının konusu genel olarak İngilizlerin ve Rusların İran'daki muhtemel faaliyetleri oldu. Fakat Marriott ve Kitabçıhan Sadrazam'ın D'Arcy ismine karşı herhangi bir tepki vermesinden çekindiklerinden, imtiyazlarla alakalı Sadrazam'a bir teklifte bulunamadılar. Ancak İngiliz dışişleri temsilcisi Hardinge, Sadrazam'a Marriott ve Kitabçıhan ile ilgili olumlu referans verdi. Hardinge, onların İran için faydalı olacaklarını ve kendilerine itimat edilmesinde bir endişeleri olmaması gerektiğini beyan etti (Ferrier, 1982, s. 34, 35).

Hardinge'nin referansı kanaatimizce Sadrazam'ın fikrini olumlu yönde değiştirerek onun imtiyazlar konusuna daha sıcak bakmasını sağlamıştır. Rusların 19. yüzyıldan itibaren İran'ı nüfuzu altına almaya çalışması, İran'ı kendince bir denge politikası izlemek zorunda bırakmış olmalıdır. Zira İran, İngilizler ve Ruslar arasında bir imtiyaz mücadelesi alanına dönmeye başlamıştır. Bu sebeple İngiliz diplomatının Marriott ve Kitabçıhan hakkındaki referansları, imtiyazın seyrini pozitif yönde değiştirmiş ve Ruslara karşı bir denge politikası oluşturulması açısından somut bir adım olmuştur.

Petrol imtiyazları hususunda Arthur Hardinge, İran'a geldikten sonra kendisine ilk olarak bir İngiliz şirketi için İran'dan petrol imtiyazı elde etmesi görevinin verildiğini ifade etmiştir. (Hardinge, 1928, s. 278). Bu durum Ali Ferahmend'in eserinde şöyle aktarılmıştır:

"Tahran'a yeni geldiğim zaman Sir Henry Drummond Wolf bir kâğıda bir şeyler yazıp bana verdi ve beni Mr. Marriot ile tanıştırdı. Kâğıtta Mr. Marriot'un maden imtiyazı elde etme ile alakalı bilgi vereceği yazılı idi." (Ferahmend, 1385 h.ş., s. 163).

Hardinge, *A Diplomatist in the East* eserinde ayrıca, Kitabçihan ve Drummond Wolf'un İran-Türkiye sınırındaki petrol varlığına ciddi bir şekilde inandıklarını da belirtmiştir (Hardinge, 1928, s. 278).

Tüm bu görüşmeler, petrol hakkındaki fikir beyanları ve raporlar İran hükûmetinden petrol imtiyazı elde etme sürecini hızlandırmıştır. Ayrıca İngiltere her ne kadar o zamana değin imtiyaz sürecine resmî olarak müdahale etmese de D'Arcy ve ekibine destek vermiştir.

Esasında İran'da petrol varlığı uzun süreden beri bilinen bir gerçektir. Hatta İranlılar sahip oldukları ilkel yöntemlerle bile bazı bölgelerden kısmen petrol elde edebiliyorlardı (Tîmurî, 1338 h.ş., s. 97). Lâkin bu hususta önemli olan, elde edilen petrolün ne amaçla kullanılacağı ve yapılan masrafları karşılayıp karşılamayacağı meselesi idi. Bu yüzden İran petrollerini arama-çıkarma teşebbüsü, üzerinde düşünülmesi gereken bir eylemdi. Ancak William Knox D'Arcy ısrarcı bir yapıya ve kararlılığa sahipti. Onun öncelikli düşüncesi, İran hükûmetinden bir imtiyaz alabilmektir (Cadman, 1927, s. 430, 431).

William Knox D'Arcy imtiyaz ile alakalı İngiltere'nin desteğini almayı başardı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Hardinge'e, İran'da bulunduğu süre zarfında bölgenin güney petrollerinin bir İngiliz vatandaşına verilmesi hususunda genel bir talimat verdi. İngilizler konu ile alakalı Rusların dikkatini çekmemek için ihtimam gösterilmesi gerektiğini vurguluyordu. Bu amaçla Hardinge, Rusların duruma itirazını hafifletmek amacıyla D'Arcy'e kuzeydeki 5 eyaletten uzak durması için tavsiyelerde bulunmuştur (Şeyh Nürî, 1388 h.ş., s. 51).

İngilizlerin Ruslardan uzak durma çabası, elde etmeye çalıştıkları imtiyazların Ruslar tarafından engellenmesi endişesindedir. Çünkü o dönemde İran üzerinde İngilizlerin olduğu kadar Rusların da hâkimiyeti söz konusuydu. Özellikle Rus topraklarına sınır olan İran'ın kuzey bölgeleri Rus nüfuzu altındaydı. Daha önceden Azerbaycan'ın bir bölümünün Ruslar tarafından ilhakı mevcut endişenin somut bir gerekçesidir. Bu sebeple İran'ın güneyinden elde ettikleri ayrıcalıkları kaptırmak istemeyen İngilizler, Rusları bu anlaşmadan uzak tutmak istemişlerdir.

İngilizler, imtiyaz elde etme çabalarını her ne kadar Ruslardan gizlemeye çalıştıysa da bu durum Ruslar tarafından haber alındı. Bunun üzerine Rus elçi müzakereleri tam olarak engelleyemedi ancak yavaşlatmayı başardı (Yergin, 2017, s. 134). Hardinge, Rusları daha fazla tahrik etmemek adına İran'ın kuzeyindeki eyaletlerle ilgilenmediğini ifade etmiştir. Ayrıca bu süreçte Marriot ve Kitabçihan, Muzafferüddin Şah'a; Hardinge ise Sadrazam Atabeg Eminü's Sultan'a imtiyazların kabul edilmesi ile ilgili telkinlerde bulunmuşlardır (Şemîm, 1387 h.ş., s. 285).

Cullen'in ifadesine göre İran, az gelişmiş bir ülkede mevcut olan tüm ekonomik dezavantajlara sahipti. Bu sebeple herhangi bir yatırımcıyı İran'a çekmek oldukça zordu. Ayrıca o dönemde ülkede ticarî

manada petrole henüz rastlanmamıştı ve dünyada petrol rezervleri açısından çok daha zengin ülkeler mevcuttu. Tüm bu olumsuz koşullara rağmen William Knox D'Arcy'nin İran'a yatırım yapmayı kabul etmesi, onun şahsî cesareti ve petrol bulacağına dair inancından kaynaklanmaktaydı (Cullen, 1981, s. 6).

Ocak 1901 senesinde Reuter'in eski temsilcisi Edovard Cotte, D'Arcy, Kitabçıhan ve Drummund Wolf arasında Paris ve Londra'da birçok toplantı gerçekleştirildi. Tüm katılımcılar, İran'daki petrol çıkarları adına meşru bir imtiyazın gerekliliğine kanaat getirmişlerdi. Sonrasında Kitabçıhan, 1901'in başlarında Sadrazam Ali Asger Eminü's Sultan ile görüşerek Londra'da bir anlaşma taslağı hazırladı. Hardinge de Sadrazam ile birkaç görüşme yaptı ve ondan imtiyaz taslağını imzalamasını istedi. Buna göre İran'da yasal bir petrol arama ve çıkarma şirketi teşkil edilecek, İran imtiyaz hakkı olarak %10 kâr ve %5 petrol ihracat vergisi geliri elde edecekti (İlm, 1393 h.ş., s. 27, 28).

D'Arcy, Marriot ve diğer temsilcilerini imtiyazla alakalı olarak İran'a gönderdiğinde onlara bu işi rüşvetsiz halletmelerini söyledi. D'Arcy'nin bu telkinini öğrenen Sadrazam, başlangıçta olumlu giden müzakereleri (para alamayacağı düşüncesi ile) daha sonra yarıda kesmiş ve petrol ile ilgili raporları Şah'a iletmekten vaz geçmiştir. Hatta Sadrazam, İngilizlerin imtiyaz beklentisi haberini Tahran pazarında yayarak Rus elçinin duymasını sağlamış ve Ruslar durumu alakalı tepki göstererek İran hükûmetini tehdit etmişlerdir (Mosley, 1365 h.ş., s. 59).

Görüldüğü üzere D'Arcy'nin imtiyaz elde etme sürecinde maddî kazanç beklentisinde olan Sadrazam, istekleri yerine getirilene kadar D'Arcy'yi ve beraberindekileri engellemiş ve imtiyazın gerçekleşmesine mâni olmuştur. Bu durum İngilizleri, Sadrazam'ın istekleri doğrultusunda hareket etmeye sevk etmiştir. Zira onun istekleri yerine getirilmeden imtiyaz elde etmenin mümkün olmayacağı anlaşılmıştır.

Sarıkcıoğlu'nun beyan ettiğine göre; İngilizler, imtiyaz talebinin olumlu neticelenmesi için Sadrazam'ı da imtiyaza ortak etmeyi düşünmüşlerdir (Sarıkcıoğlu, 2013, s. 397). Kitabçıhan ise konu ile alakalı Sadrazam'a ve diğer devlet makamlarına rüşvet sözü vermiştir. İlm'in ifadesiyle bir kısmı nakit olarak ödenen bu rüşvet sayesinde anlaşma taslağı nihayetinde Muzafferüddin Şah'a takdim edilebilmiştir (İlm, 1393 h.ş., s. 28).

Her ne kadar söz konusu taslak metin Muzafferüddin Şah'a sunulsa da Şah, 20 Mayıs 1901 tarihinde bu anlaşmanın gerçekleşmeyeceğini açıkladı. Şah, nakit olarak 40 bin lira (sterlin) peşinat ve 40 bin lira sonradan olmak kaydıyla kendilerine ödeme yapılmasını istedi. Ayrıca İran, anlaşmada zikredilen net gelirlerin %10'unu değil %16'sını almayı talep etti. Muzafferüddin Şah, isteklerini açıkladıktan sonra Tahran'ı terk etti. Buna ilaveten Sadrazam da imtiyazlar hususunda Rusların muhalifliğini bahane etti ve bu sayede Kitabçıhan tarafından kendisine 5 bin lira daha ödeme sözü verildi (İlm, 1393 h.ş., s. 28).

Tarafların istekleri karşılıklı müzakere edildikten sonra, 28 Mayıs 1901 (9 Safer 1319 h.ş.) tarihinde Muzafferüddin Şah ile William Knox D’Arcy’nin temsilcisi Marriott arasında bir imtiyaz anlaşması imzalandı (Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 5; BOA, HR. SYS. 720/15; SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba’: 240/7300, s. 3). Böylece Meşrutiyet’in imzalanmasından beş yıl önce, yani 1901 senesinde İran’ın petrol kaynaklarının işletme hakkı bu anlaşmaya göre şekillenmiştir (SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenasî-yi Millî: 1766602, s. 1).

D’ARCY İMTİYAZI İLE İRAN’IN İKTİSADÎ BAĞIMSIZLIĞINI KAYBETMESİ VE İNGİLTERE’NİN SÜRECE DAHLİ

60 yıllığına geçerli olan 1901 anlaşmasıyla William Knox D’Arcy’e doğal gaz, petrol, asfalt ve doğal mum (ozokerit) gibi kaynakların bulunması, çıkarılması, taşınması ve ticarete uygun hale getirilip satılması hususunda bir ayrıcalık verildi. Ayrıca D’Arcy’e, elde edilecek olan petrolün Basra Körfezi’ne taşınması için boru hattı döşeme izni de verildi. Böylece D’Arcy, kuyular, istasyonlar, depolar, dağıtım merkezleri ve benzeri tesisleri oluşturma hakkına da sahip oluyordu (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba’: 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 5; BOA. HR. TH. 255/73). Mevcut ayrıcalıkların yanı sıra kurşun ve çinko gibi madenler de imtiyazlar kapsamına alındı (BOA, HR. SYS. 720/15).

Elde edilen bu imtiyazla D’Arcy, Rusya’ya sınır olan 5 eyalet hariç tutulmak üzere tüm İran’da petrolün keşfi, çıkarılması ve satılması tekeli elde etti (BOA, HR. SYS. 720/15; İlm, 1393 h.ş., s. 29). İmtiyazlardan hariç tutulan söz konusu eyaletlerin belgelerde ve kaynaklarda “Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Horasan ve Esterabad” oldukları zikredilmektedir (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba’: 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 6; BOA. HR. TH. 255/73).

Her ne kadar yukarıda zikredilen kuzey eyaletleri imtiyazın dışında tutulsa da kurulan petrol şirketinin Horasan’da maden araştırmaları yaptığı bilgisi İran arşiv kaynaklarına yansımıştır. Buna göre yapılan izinsiz araştırmalar neticesinde şirket, İran hükûmeti tarafından uyarılmıştır. Şirket, durumun kendi lehlerine çevrilmesi talebinde bulunsa da bu girişim bir sonuca ulaşmamıştır (SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenasî-yi Millî: 293005899, Menba’: 293/5899).

Şirket bu davranışıyla D’Arcy imtiyazı hükümlerini alenen ihlal ediyordu. Şirketin bu tavrı, İran’ın güçlü bir merkezî yapıya sahip olmasının neticesiydi. Öyle ki, ülkedeki yabancı araştırmacılar gayri-resmî faaliyetlerde bulunmaktan imtina etmemiş ve bunu rahatça anlaşma maddelerine dahil etme teklifi sunabilmişlerdir.

O dönemde, İran petrolünün ekonomik olarak ihraç edilebileceği tek yol Basra Körfezi idi. Yapılan anlaşma ile D’Arcy zaten petrol ihracatı ayrıcalığını tek başına elinde bulunduruyordu. Temin edilen ayrıcalıklar sayesinde boru hattı döşeme ve petrol ihracatı hususundaki rekabet de baştan önlemiş oluyordu.

Böylece Wiliam Knox D'Arcy bu işten tek başına ve rakipsiz olarak kârlı çıkmayı başardı. (Cullen, 1981, s. 12).

D'Arcy imtiyazındaki boru hattı hükümleri birtakım politik öneme sahipti. Bu imtiyazın İngiliz kökenli D'Arcy'ye verilmesi, diğer yatırımcıların İran'dan dışlanmasına ve İngiltere'nin İran'daki konumunu sağlamlaştırmasına imkân tanıyordu. Böylece başta Rusya'nın önü kesilmiş ve 1907 sonrası yapılan taksimatla Basra Körfezi İngilizler açısından güvence altına alınmıştır. Bu sebeple D'Arcy imtiyazı, ekonomik olmanın yanında siyasî öneme de haizdir. Çünkü söz konusu hükümler İngiltere'nin 1951 senesine kadar İran'daki nüfuzunu arttırmasına olanak tanımıştır (Cullen, 1981, s. 12, 16).

Anlaşma hükümlerine binaen Wiliam Knox D'Arcy, petrol alanlarını araştırmak, bölgede çalışmalar yapmak ve lazım olan tesislerin kurulmasını gerçekleştirmek amacıyla kendi maiyetindeki uzmanları İran'a gönderebilecekti (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 7; BOA. HR. TH. 255/73). Bu hüküm D'Arcy'in İran'da rahat bir şekilde yeni araştırma alanları tespit etmesine olanak tanıyordu. Ayrıca İran'da birçok rafineri tesisinin inşa edilmesinin de önünü açıyordu. Tesisler, beraberinde şehirleşmeyi getirdiğinden bu maddenin bölgenin sosyal yapısına da tesir ettiği görülmüştür.

Stephanie Cronin çalışmasında, imzalanan anlaşmanın İran'da önceleri pek fazla ses getirmediğine değinmiştir. Yazar bunu, maden araştırmalarının Tahran'dan ve diğer büyük kent merkezlerinden uzakta (güneybatıdaki kabile topraklarında) olmasına bağlamıştır (Cronin, 2010, s. 208).

İmtiyazın halk tarafından tepki çekmemesi D'Arcy ve temsilcisi Marriot'u memnun etmişti. Ayrıca anlaşmanın yürürlükte olması sadece D'Arcy'nin işine yaramakla kalmıyor, aynı zamanda İngiltere'nin İran'daki ticarî ve politik nüfuzunu da pekiştiriyordu. Fakat Hardinge yine de anlaşmadan tam olarak emin değildi. O, geçmişten gelen tecrübelerine dayanarak, İran'ın anlaşmaya sadık kalmayacağından endişeleniyordu (Yergin, 2017, s. 135).

İran hükûmeti, imtiyazın hayata geçirilmesi hususunda imtiyaz sahiplerine bir veya birkaç şirket kurması için yetki verdi. Söz konusu şirketlerin isimleri, statüleri ve sermayeleri imtiyaz sahibi tarafından belirlenecekti. Yöneticiler ise şirket yahut şirketler hakkında (tüzük, faaliyet raporu vb.) İran hükûmetine resmî olarak bilgi vermesi şartı ile seçilecekti. Bu tür şirket veya şirketler, imtiyaz sahibine verilen tüm hak ve ayrıcalıklara sahip olacak, bütün görev ve sorumluluklarını üstleneceklerdi (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 7; BOA. HR. TH. 255/73). Anlaşmanın bu maddesine göre, oluşturulacak şirketler yasal bir zemin bulmuş oldu. Böylece imtiyaz yetkisi kurum bazında birden fazla kişiye nakledildi. Bu durum imtiyazdan daha fazla yararlanılmasının önünü açmış oluyordu.

D'Arcy'e verilen her türlü ayrıcalık kontrol mekanizmasına tâbi idi. İran hükûmeti, imtiyaz sahibini ve kurulacak şirket/şirketleri denetleme yetkisine sahip olan "İmparatorluk Komiseri"ni atamakta serbestti.

İmparatorluk Komiseri, gerekli tüm bilgileri tedarik ederek taahhütnamenin çıkarına hareket etmekle yükümlüydü. O, imtiyaz sahibi ile anlaşarak bir denetim sistemi oluşturabilecekti. İmparatorluk Komiseri'nin tüm yetkileri, oluşturulacak şirket yahut şirketlerin tüzüklerinde belirtilmek zorundaydı. İmtiyaz sahibi, şirketin ilk kuruluş tarihinden itibaren İmparatorluk Komiseri'ne, hizmetleri karşılığında yıllık 1.000 sterlin tutarında bir tahsisat ödemesi yapacaktı. Tüm bu koşullar, İran hükümetinin çıkarlarını güvence altına almak adına uygun bir yöntemdi (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 7; *BOA. HR. TH. 255/73*).

İmtiyaz sahibi, anlaşma tarihinden itibaren iki yıl içinde, işbu anlaşmanın 9. maddesi ile yetkilendirilen söz konusu şirketlerin ilkinin kurmazsa, bu imtiyaz geçersiz sayılacaktı. Ayrıca kurulacak olan şirket yahut şirketlerin hizmetinde çalışacak işçiler, yöneticiler, mühendisler ve ustalar gibi teknik personel dışındaki diğer tüm görevliler Şah'a tâbi olacaktı (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 7; *BOA. HR. TH. 255/73*).

İran hükümeti, imtiyaz dahilinde temin edilen tesis ve teçhizatların, şirket temsilcilerinin, acentelerin ve hizmetkarların güvenliğini sağlamak amacıyla gerekli tüm önlemleri almaya kendini yükümlü kılmıştı. İran hükümeti gerekli angajmanları yerine getirdikten sonra, ilgili imtiyaz sahibi ve şirket yahut şirketler, güvenlik konusuyla alakalı İran hükümetinden herhangi bir tazminat talep etmek için bir bahane öne sürmeyeceklerdi (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 8; *BOA. HR. TH. 255/73*).

Mevcut imtiyazla ilgili olarak taraflar arasında herhangi bir anlaşmazlık yahut imtiyaz maddelerini yorumlamada bir ihtilaf ortaya çıkarsa, konu Tahran'da tayin edilecek olan iki ayrı hakeme devredilecekti ve nihai kararı hakemler verecekti (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 8; *BOA. HR. TH. 255/73*). Anlaşmanın bu maddesi imtiyazın geçerliliğini korumak adına gerçekleştirilmiştir. Muhtemel bir problem ortaya çıktığında, çözümün hızlı gerçekleşmesi imtiyazın işlerliğini de arttırmış olacaktır. Ayrıca imtiyazın işlenmesi demek, maddî kazancın devam etmesi anlamına gelmektedir.

D'Arcy'nin elde ettiği imtiyazlar için İran hükümetine 20.000 İngiliz lirası nakit ödendi. Buna ilaveten 20.000 İngiliz lirası daha ödeme sözü verildi. Ayrıca İran hükümeti kurulacak olan şirketin net kârının %16'sından yararlanabilecekti (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 7; *BOA. HR. TH. 255/73*).

Başlangıçta her iki taraf da imtiyazın işlerlik kazanması için oluşturulan şirketin yıllık kârının sabit bir yüzdesine dayanan ödemelerden memnundu. Özellikle İran hükümeti bu hususta şirketin petrol arayışlarını desteklemekteydi. Neticede elde edilen petrol ne kadar artarsa İran'ın %16'lık pay üzerinden

elde edeceği kâr da bir o kadar artacaktı. Lâkin petrole ulaşmak D'Arcy açısından o kadar da kolay olmamış, D'Arcy bu süreçte çok para harcamıştır.

Muzafferüddin Şah, her ne kadar imtiyazlar karşılığında ilk önce 40.000 lira talep etmişse de isteği gerçekleştirilmemiş ve bu meblağın yarısına razı olmak zorunda kalmıştır. Bu vaziyetten dönemin İran'ının maddî problemleri olduğu aşikârdır. Bu sebeple İran imtiyazdan maddî bir beklenti içine girmiştir. Ancak imtiyazın kapsamı düşünüldüğünde ortaya çıkan anlaşma İran'ın bu beklentilerinin altında kalmıştır. Yine de İran elde ettiği %16'lık payı kâr saymış ve durumu memnuniyetle karşılamıştır. Fakat güncel tabirle sahada kaybedilen ile masada kazanılanlar denk olmamıştır.

İlerleyen süreçte Kirmanşah Eyaleti'ndeki Şuster ve Kasr-i Şirin'de, ayrıca Buşehr yakınlarındaki Daleki'de üç ayrı petrol madeninin işletimi özel şahıslara verildi. Bu üç maden, hükûmet yararına yıllık 2.000 tümen gelir elde ettiğinden imtiyaz sahibi, anlaşmanın 10. maddesinde belirtilen %16'lık kâr kısıtlamasından ayrı olarak İran hükûmetine her yıl sabit 2.000 tümen ödemesi koşuluyla bu madenleri de imtiyazlar dahilinde alabilecekti (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 6; BOA. HR. TH. 255/73).

İmzalanan imtiyaz ile D'Arcy, İngiltere'nin yüzölçümünden çok daha büyük bir alanda imtiyaz hakkı elde etmiştir (IOR/R/15/6/445, "File 14/15 Middle East Oil", [6r]11/38). İran'dan alınan bu imtiyazın, petrole hiç ulaşılmasa dahi büyük bir maddî değere sahip olduğu yorumları ortaya çıkmıştır (Zischka, 1935, s. 11). Böylece D'Arcy imtiyazı ile başlayan süreçte İran, İngiltere'nin Ortadoğu politikasında zamanla önemli bir unsur haline gelmiştir (Cleveland, 2008, s. 28). İran'ın yapılan imtiyaz anlaşmalarına önemli bir şart veya sınır getirmeme sebebi ise İran'daki petrol rezervlerinin net olarak bilinmemesine bağlanmıştır (Nirumand, 1968, s. 28).

İran hükûmeti imtiyaz sahibine, çeşitli kurumların inşası için devlete ait tüm ekilmemiş arazilerden serbestçe istifade etme hakkını da vermişti. Devlete ait ekili topraklar ise imtiyaz sahibi tarafından, toprakların bağlı bulunduğu şehirdeki güncel fiyattan satın alınabilecekti. Hükûmet ayrıca (mülk sahiplerinin rızası olmak kaydıyla) gerekli olan özel arazileri veya binaları edinme hakkını, tarafların kendi aralarında halletmelerine imkân tanımıştı. Ancak bu durum mülk sahibini mağdur etmeyecek şekilde gerçekleştirilmeliydi. İstifade edilebilecek olan arazi çeşitlerine kutsal mekânların yer aldığı bölgeler dâhil edilmedi (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 6; BOA. HR. TH. 255/73).

İmtiyaz sayesinde elde edilmesi planlanan petrolün nakli konusu oldukça önemliydi. Zira petrolün çıkarılmasından sonraki en önemli adımı satış aşaması oluşturmaktaydı. Satışın gerçekleşebilmesi için de petrolün boru hattı yoluyla limanlara nakli gerekiyordu. Bu hususta oluşturulan maden alanlarından petrol

rafinelere döşenecek boru hattının rotası ile alakalı karar mercii imtiyaz sahibi ve ona bağlı mühendislerdi. Ayrıca boru hattının keşfi, çalışması ve geliştirilmesi için gerekli olan tüm malzeme ve aparatlar her türlü gümrük vergisinden muaf olarak İran'a girecekti. İmtiyaz süresinin sona ermesi halinde şirket tarafından kullanılan tüm malzemeler, binalar ve cihazlar hükümete bırakılacaktı. Şirketin bu bağlamda herhangi bir tazminat hakkı olmayacağı kararlaştırıldı (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 6; BOA. HR. TH. 255/73).

İki taraflı olarak imzalanan bu imtiyazname Fransızca dilinde yazılmış ve aynı anlamda Farsçaya tercüme edilmiştir. Ancak imtiyaz metni ile ilgili taraflar arasında herhangi bir anlaşmazlık olması durumunda, Fransızca metin tek başına geçerli olacaktır (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; Esnâd-i Neft, 1330 h.ş., s. 6; BOA. HR. TH. 255/73).

Her ne kadar ilk etapta D'Arcy'nin talepleri Şah tarafından reddedilmiş olsa da Marriot, Sadrazam ile görüşmüş ve ona bu imtiyaznamenin imzalanması için 10.000 lira rüşvet teklif etmiştir. Sadrazam ise bu imtiyazın gerçekleşmesini kendisinin de arzuladığını fakat Rusların bu işe karşı çıkacağını ve imtiyazın içeriğini görmek isteyeceklerini söylemiştir. Bu sebeple Sadrazam bir plan yaparak Rusların bu anlaşmadan haberdar olmalarını engellemeyi amaçlamıştır (Mosley, 1365 h.ş., s. 59, 60).

Rusların anlaşmadan bertaraf edilmesiyle ilgili olarak Hardinge şöyle ifade etmiştir:

“Emin'ül Sultan, Rus sefiri M. Argyropulo'nun özellikle Farsça el yazılarını okuyamadığından haberdardı. İyi derecede Farsça bilen sefaret çalışanlarından Sritter da birkaç günlüğüne Zergende'nin* dışına çıkmıştı. Bunu fırsat bilen Emin'ül Sultan (sadrazam) imtiyazla ilgili bilgi vermek amacıyla Zergende'deki Rus elçiliğine mektup yazdırdı. Lâkin Mösyö Sritter şehir dışında olduğundan bu mektubu tercüme edebilen çıkmadı. Fakat İran Hükümeti görevini yerine getirmiş, imtiyaz hususunda Rusları bilgilendirmiş oldu. Böylece Rusların mevcut imtiyaza herhangi bir itiraz hakkı kalmadı.” (Hardinge, 1928, s. 279; Şemîm, 1387 h.ş., s. 286).

Sadrazam Emin'üs Sultan, Rusların imtiyaznameye karşı çıkacağını tahmin etmişti. Sadrazam, imtiyazdan kendine maddî çıkar sağlamak adına zaman zaman bu durumu koz olarak kullanmış ve D'Arcy'yi, imtiyazı Ruslara haber vermekle tehdit etmiştir. Böylelikle o, durumu Ruslara duyurmamak adına D'Arcy ve destekçilerinden rüşvet almış ve sonrasında imtiyazın imzalanmasına yardımcı olmuştur. Bunu sağlamak adına Sadrazam, Rusları çeşitli diplomatik oyunlarla oyalayarak onların bu sürece müdahale etmelerini engellemiştir. Yani rüşvet vasıtasıyla da olsa, D'Arcy'nin bu imtiyazı elde etmesinde Sadrazam önemli rol oynamıştır.

* زرگنده (Zargandeh): Tahran'ın kuzeyinde elçiliklerin bulunduğu bir semt.

Bu olayın akabinde Rus sefir durumu telafi etmek için, belki de teselli niyeti ile Sadrazam'dan özel bir istekte bulundu. Ruslar, bir süre İran Maliye Nazırlığı'nda önemli görevlerde bulunmuş olan ve D'Arcy imtiyazının verilmesinde etkili olan İskoçya kökenli memur Mr. Macleın'in işten çıkarılmasını talep etti. İngiliz elçi ise Mr. Macleın'in işten çıkarılma talebine karşı çıktı fakat duruma engel olamadı. Sadrazam, Rusları memnun etmek maksadıyla (yahut onlara yaranabilmek için), İskoç Macleın'i işten uzaklaştırdı (Şemîm, 1387 h.ş., s. 286). Ardından Sadrazam, Macleın'in İngiltere için onurlu bir hizmet verdiğini düşünen Hardinge'e; İran'ın bağımsız bir devlet olduğunu ve bir memurun işten çıkarılmasına Şah'ın karar vereceğini söylemiştir (Hardinge, 1928, s. 280; Şemîm, 1387 h.ş., s. 286, 287). İran hükûmetinin bu tavrına sinirlenen Hardinge ise durumla alakalı olarak Ruslara ve İran Sadrazamı'na güven olmayacağını ifade etmiştir. Ayrıca İran Şahı'nın zayıf bir karaktere sahip olduğu için diğer büyük devletlerin tahakkümüne girdiğini dile getirmiştir (Hardinge, 1928, s. 280).

Rusların D'Arcy imtiyazına verdiği tepkiler esasında büyük bir çekincenin göstergesiydi. Ruslar söz konusu imtiyaz sayesinde İngilizlerin bölge petrollerine el koymasından ve bölgeye daimî olarak yerleşmesinden çekiniyordu. Esasında Ruslar bu çekincelerinde haksız sayılmazdı. Zira bölge petrollerinin İngilizlerin eline geçmesi, Rusya'nın bölgedeki ekonomik beklentilerini sekteye uğratması demektir. Diğer seçenek ise Ruslar açısından daha büyük bir problemi beraberinde getirmekteydi. Rusların benimsediği Asya hakimiyeti ve sıcak denizlere inme politikası, İngilizlerin bölgedeki kalıcı faaliyetlerinin tehdidi altındaydı. O dönemde Güney Asya'da varlığını sürdüren İngiltere'nin hakimiyet alanını kuzeye doğru genişletmesi halinde Ruslara hareket alanı kalmayacaktı. Böyle bir durumda Rusların kendilerini tehdit altında görmeleri gayet normaldi. Bu sebeplerle Rusya 1901 D'Arcy imtiyazlarına şiddetle karşı çıkmıştır. Bu konu Osmanlı belgelerine şu şekilde yansımıştır:

“Rusya ile İngiltere arasında cereyan eden İran'a müte'allik müzakerata mevzu olan mesâilden biri malum olduğu üzere petrol imtiyazı meselesidir. Müteveffa Muzafferüddin Şah'ın Londra'ya seyahati esnasında, yani 1901'de İran hükûmeti İngiltere kabinesinin talebi üzerine bütün İran'da petrol imtiyazını İngiltere'ye vermiş idi. Fahreddin Bey İngiltere'nin bu imtiyazdan bi'l-istifade petrol menâbi'ine vaz'-ı yed etmesinden Rusların korktuklarını iş'ar ediyor. Rivayet olduğuna göre İran kabinesi İngiltere ile Rusya'nın İran'a müte'allikan akdettikleri kâffe-i suver-i tesviye evvel be evvel hükümet-i Şahiye'ye tebliğ ve muvaffakati tahsil olunmadıkça keen lem-yekün addedileceğini devleteyn-i mezkureteyne bildirmiş imiş. Malumat-ı aliyeleri hasıl olmak üzere beyana ibtidâr kılındı efendim.” (BOA, DH. EUM. VRK. 13/28).

Her ne kadar D'Arcy imtiyazı, Rusların çıkarlarına dokunmamak adına İran'ın kuzeyindeki beş vilayeti kapsamasa da Rusların bu imtiyazı kabul etmesi oldukça zordu. Çünkü D'Arcy İngiltere desteğinde olduğundan, bu durum Rus çıkarları ile uyuşmuyordu. Ruslar İngiliz yayılmacılığında çekinmekte, kendilerini siyasî ve ekonomik olarak tehdit altında görmekteydi. Zira bu imtiyaz İngilizlerin Körfez

üzerinde daha fazla tahakküm kurmasına sebep olacak ve Rusların bölgedeki planlarına engel oluşturacaktı. Tüm bu sebepler Rusların D'Arcy imtiyazına tavrını şekillendirdi.

D'Arcy imtiyazının verilmesi, alışılmış pazarlıklar neticesinde ortaya çıkan politik bir karardı. İmtiyazın gelişimi finansa, teknik uzmanlık alanına ve çalışılacak ortamın iyi analiz edilmesine bağlıydı. D'Arcy, bir mühendis değildi. Danışmanlarına ve dostlarına danıştıktan sonra, imtiyazını kullanmak amacıyla bir şirket kurarak sermayesinden kâr elde etmeyi bekleyen bir yatırımcıydı. D'Arcy'nin arkasında büyük bir organizasyon yoktu. O, elde ettiği fırsatı Kitabçıhan ve Drummond Wolff'a borçluydu. D'Arcy, dönemin en seçkin petrol teknolojisi uzmanlarından Dr. Redwood'un teknik tavsiyelerine muhtaçtı. Kitabçıhan, İran'daki işleri sorumluluğuna alarak kendi yönetmeyi amaçlamıştı. Basit gibi görünen bu sorumluluk gerçekte oldukça karmaşıktı. Sondaj hazırlıkları kolay değildi. Yerel müzakerelerin yapılması gerekiyordu ve araştırmalar için zorlu arazide teçhizat nakline ihtiyaç vardı. İş gücü ve malzeme konusunda da sorunlar mevcuttu. Drummond Wolff iş birliğine yanaşmıyor, Kitabçıhan ise D'Arcy'nin mühendisi Reynolds'un görüşlerini dikkate almıyordu. Finansman artışı ise beklenenden çok daha yavaş ilerliyordu (Ferrier, 1982, s. 48).

Görüldüğü üzere imtiyaz koşulları çok kolay oluşmamış, maddî ve bürokratik engeller işleri daha da zorlaştırmıştır. Engellerin aşılmasındaki en önemli husus, imtiyazdan kazanç elde edebilmektir. Kazancın sağlanamaması akıllardaki soru işaretlerini ve güven meselesini açıklığa kavuşturacağından, D'Arcy ve beraberindekiler bir an önce kaynağa ulaşma çabasına girişmişlerdir.

Yergin'e göre; büyük bir risk içerdiğini bilmesine rağmen D'Arcy'yi bu maceraya iten en büyük sebep para hırsı ve şöhretti. D'Arcy bu imtiyaz vesilesi ile ikinci bir Rockefeller olma fırsatı bulabilirdi. Bu düşünce onu tüm riskleri alması hususunda teşvik ediyordu. Çünkü D'Arcy daha önce Avustralya'da benzer teşebbüslere bulunmuş ve başarılı olmuştu. Lâkin bu defaki girişim diğerlerinden çok daha riskliydi. Nitekim bu macera D'Arcy'nin birçok ekonomik problemlerle karşı karşıya kalmasına sebep oldu (Yergin, 2017, s. 135).

İngiltere hükûmeti, 1908 yılında Mescid-i Süleyman'da petrolün keşfiyle birlikte D'Arcy'nin hisselerini satın alma kararı aldı (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 4, 5; Nirumand, 1968, s. 29). Böylece petrolün keşfinden bir yıl sonra, imtiyazı kârlı hale getirmek için iki yeni şirket meydana getirildi (Garthwaite, 1972, s. 36). Bunlardan ilki 13 Nisan 1909 tarihinde 300.000 sterlin sermaye ile oluşturulan Bahtiyârî Petrol Şirketi (Bakhtiyari Oil Company) (IOR/L/PS/10/144/2), diğeri ise ondan bir gün sonra oluşturulan Anglo-Persian Oil Company'dir.

İngilizler, İran'ın Rusların kontrolüne girmesi riskinden kurtulmak amacıyla önemli bir hamle yaptı. 14 Nisan 1909 tarihinde Concessions Syndicate, Anglo-Persian Oil Company'e (APOC / İngiliz-İran Petrol

Şirketi) dönüştü (Redwood, 1922, s. 53). Şirketin (APOC) başkanlığına 89 yaşındaki Lord Strathcona seçildi (Şemîm, 1387 h.ş., s. 293). Şirket sermayesi ise 2.000.000 İngiliz lirası (sterlin) olarak belirtildi (SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 5). APOC'un tesis edilmesiyle D'Arcy'nin tüm imtiyaz hakları bu yeni şirkete nakledildi (İlm, 1393 h.ş., s. 37).

İngiltere'nin petrol imtiyazına dahil, İngiltere donanmasının gemilerde petrolü yakıt olarak kullanma arzusu ile yakından alâkalıydı. İngilizler D'Arcy'nin şirketine dolaylı yoldan malî ve siyâsî destek verdi. Böylece 1909'da İngilizlerin karmaşık finansal düzenlemeleri ve politik manevraları sayesinde, orijinal D'Arcy imtiyazı APOC'un oldu. D'Arcy ise ölümüne kadar (1917) aynı şirkette yönetici olarak görev aldı (Kazemi, 2012, c. 2, s. 61-65).

1914 senesinde APOC ile İngiliz hükûmeti arasında İran petroleri üzerine önemli bir anlaşma sağlandı (Üzel, 2006, 31). İngiltere, şirket hisselerini satın alarak APOC'un %51 hissesine ortak oldu. Böylece petrolün çıkarılması ve rafine edilmesinde ihtiyaç duyulan malî destek sağlanmış oldu (BCA, 220-485-15, 30-10-00, v. 2).

İran'daki petrol araştırmaları ve kaynak mevcudiyetine dair emareler aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde de benzer bulguların olabileceği fikrini uyandırdı. Özellikle Bağdat ve Musul vilayetlerinde ticarî miktarda petrol bulunma olasılığı birçok kesimden ilgi gördü. Bu hususta D'Arcy harekete geçse de Almanlar malî olarak Deutsche Bank tarafından finanse edilen Anadolu demiryolu projesi sayesinde birtakım imtiyazlar almayı başardılar. Sonrasında Almanlar, projelendirilen demiryolu hattı boyunca petrol dahil birçok madenin çıkarılması konusunda ayrıcalıklar elde ettiler (Marlowe, 1962, s. 79).

SONUÇ

İran, sahip olduğu yeraltı kaynakları sebebiyle 20. yüzyıldan itibaren bir cazibe merkezi haline dönüşmüştür. Bu sayede Batılıların İran üzerindeki tahakkümü artmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde İran'da petrol varlığına dair yapılan bilimsel araştırmalar olumlu sonuç verince petrolün getirisinden mahrum kalmak istemeyen Batılı girişimciler İran'dan imtiyaz elde etme telaşına düşmüşlerdir. Bu girişimcilerin en önemlilerinden biri de William Knox D'Arcy olarak karşımıza çıkmaktadır.

W. K. D'Arcy, büyük diplomatik uğraşlar sonucunda İran'dan birtakım maden imtiyazları elde etmeyi başarmıştır. Ancak D'Arcy imtiyazının kapsamı düşünüldüğünde ortaya çıkan anlaşmanın İran'a neredeyse hiçbir şey vadetmediği dikkati çekmektedir. Yine de o dönemde İran hükûmetinin, imtiyazlar karşılığında elde edeceği %16'lık kâr marjından memnun olduğu görülmektedir. Hatta İran hükûmeti, imtiyaza işlerlik kazandırması amacıyla kurulan şirketin petrol arayışlarını desteklemiştir. Neticede elde edilen petrol miktarı arttığı takdirde İran'ın alacağı kâr miktarı da bir o kadar artacaktır. Ancak güncel tabirle sahada kaybedilen ile masada kazanılanlar denk olmamıştır. İran, oldukça az bir kâr oranıyla neredeyse tüm

arazisini yabancı sermayeye devretmiştir. Bu vaziyetten dönemin İran'ının ekonomik problemleri olduğu aşikârdır.

Söz konusu imtiyaz, D'Arcy'in İran'da rahat bir şekilde yeni araştırma alanları tespit etmesine olanak tanımıştır. Ayrıca İran'da birçok rafineri tesisinin inşa edilmesinin de önünü açmıştır. Mevcut imkanlar beraberinde şehirleşmeyi getirdiğinden, imtiyazın bölgenin sosyal yapısına da tesir ettiği anlaşılmaktadır.

İngiliz kökenli D'Arcy'nin İran'dan elde ettiği imtiyazlar diğer yatırımcıların İran'dan dışlanmasına ve İngiltere'nin İran'daki konumunu sağlamlaştırmasına imkân tanımıştır. Böylece ilk olarak Rusya'nın önü kesilmiş ve 1907 sonrası yapılan taksimatla Basra Körfezi İngilizler açısından güvence altına alınmıştır. Bu durum D'Arcy imtiyazının ekonomik öneminin yanında siyâsî öneme de haiz olduğunu göstermektedir.

Rusların D'Arcy imtiyazına karşı olumsuz tavır takınmasında, kendilerini ekonomik ve siyâsî olarak tehdit altında görmeleri önemli rol oynamıştır. Onlar, imtiyaz vesilesiyle İngilizlerin İran petrollerine el koymasından ve bölgeyi daimî olarak kontrol altına almasından çekinmiştir. Her ne kadar D'Arcy imtiyazı, Rus çıkarlarına dokunmamak adına İran'ın kuzeyindeki beş vilayeti kapsamasa da Ruslar imtiyazın ne denli büyük ve önemli olduğunu farkındadır. Tüm bu sebepler Rusların D'Arcy imtiyazına karşı tavrını şekillendirmiştir.

İmzalanan imtiyaz ile D'Arcy, İngiltere'nin yüzölçümünden çok daha büyük bir alanda her türlü petrol ve türevlerini arama, çıkarma, işleme ve satma hakkını 60 yıllığına elde etmiştir. Bu sayede İran'dan alınan imtiyazın, petrole hiç ulaşılmasa dahi büyük bir maddî değere sahip olduğu vurgulanmıştır. Bu durum İran topraklarının yok pahasına bir sömürü alanı haline getirildiğini göstermektedir. İran'ın yapılan imtiyaz anlaşmasına önemli bir şart veya sınır koymama sebebi ise İran'daki petrol rezervlerinin net olarak bilinmemesine bağlanmıştır. Sonuç olarak D'Arcy imtiyazı ile başlayan süreçte İran, sahip olduğu petrol kaynakları sebebiyle İngiltere'nin Ortadoğu politikasında zamanla önemli bir unsur haline dönüşmüştür. İngiltere Devleti'nin, APOC'un %51 hissesini satın alması bunun önemli göstergelerindedir. Bu aşamalar İran topraklarının ilerleyen dönemde yeni bir mücadele alanı olacağını sinyallerini vermiştir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacı(lar) herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Bu çalışma Alper Yıldırım'ın Prof. Dr. Hasan Hüseyin Adalıoğlu danışmanlığında, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Doktora Programı'nda 29.06.2022 tarihinde savunulan "Kaçarlar Devrinde İran Petrolleri (1872-1925)" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

KAYNAKÇA

- Bahadori, K. (1956). *An analysis of the historical factors leading to the nationalization of the Iranian oil*, A Thesis Presented to Faculty of the Graduate School University of Southern California, In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Arts (International Relations), California. Başkanlık Cumhuriyet Arşivi: BCA, 220-485-15, 30-10-00 (Muamelat Genel Müdürlüğü).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi: BOA. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Kalemî (DH. EUM. VRK.): 13/28.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi: BOA. Hariciye Nezareti-Siyasî (HR. SYS.): 2109/7.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi: BOA. Hariciye Nezareti-Tahrirat (HR. TH.): 255/73.
- Cadman, J. (1927). The development of the petroleum industry in Persia. *Journal of the Royal Society of Arts*. 75(3878), 430-435.
- Cronin, S. (2004). The politics of debt: The Anglo-Persian Oil Company and the Bakhtiyari khans. *Middle Eastern Studies*, 40(4), 1-31.
- Cronin, S. (2010). *Soldiers, shahs and subalterns in Iran (opposition, protest and revolt, 1921–1941)*. New York: Palgrave Macmillan.
- Cullen, M. D. (1981). *The evolution of petroleum concessions in Iran and Alberta*, A Thesis Submitted to The Faculty of Graduate Studies and Research in Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree of Master of Laws, The University of Alberta, Alberta.
- Esnâd-i Neft*. (1330 h.ş.). İdâre-yi Küllî İntişârât ve Teblîgât.
- Ferahmend, A. (1385 h.ş.). Nâ-goftehâ-yi imtiyâz-i D'Arcy. *Faslnâme-yi Târîh-i Revâbit-i Hâricî*, 29, 161-195.
- Ferrier, R. W. (1982). *The history of the British petroleum company-I (The Developing Years 1901 1932)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Garthwaite, G. (1972). The Bakhtiyari khans, the government of Iran and the British 1846-1915. *International Journal of Middle East Studies*, 3(1), 24-44.
- Hardinge, A. (1928). *A Diplomatist in The East*. London: Jonathan Cape Limited.
- Hodâdâdiyân, F. & Kâkelekî, İ. (1396 h.ş.). *Neft ve Zendegî*. Tahran: İntişârât-i Sâ mân-i Dâniş.
- India Office: IOR/L/PS/10/144/2.
- India Office: IOR/R/15/6/445.
- İlm, M. (1393 h.ş.). *Neft-Kudret ve Usûl (Millî Şoden-i Neft-i Îrân ve Peyâmedhâ-yi Ân)*. Gulâmhüseyin Sâlihyâr (Çev.). Tahran: İntişârât-i İtilâ'ât.
- Kazemi, F. (2012). Anglo-Persian Oil Company. *Encyclopaedia Iranica*, 2(1). 61-65.

- Marlowe, J. (1962). *The Persian Gulf in The Twentieth Century*. New York: Frederick A. Praeger Publisher.
- McBeth, B. S. (1985). *British Oil Policy 1919-1939*. London: Frank Cass.
- Morgan, M. J. (1892). Gites de naphte de Kend-É-Chirin. *Annales Des Mines*, 1, 227-238.
- Morton, Q. (2017). *Empires and Anarchies: A History of Oil in the Middle East*. London: Reaktion Books.
- Mosley, L. (1371 h.ş.). *Bâzî-yi Kudret (Ceng-i Neft der Hâvermiyâne)*. Mahmud Toloî (Çev.). Tahran: Neşri İlm.
- Nirumand, B. (1968). *Hür Dünyanın Diktatörlüğü*. Arif Gelen (Çev.). Ankara: Anadolu Yayınları.
- Redwood, B. (1922). *Petroleum: A Treatise on the Geographical Distribution and Geological Occurrence of Petroleum And Natural Gas*. London: C. Griffin & Company Limited.
- Sâdıkyân, N. A. (1389 h.ş.). Teâmül-i târîhî ve hukûkî ber karârdâdhâ-yi neft-i Îrân der asr-i Kâcâr. *Faslnâme-yi Gencîne-yi Esnâd*, 20(2), 6-21.
- Sarıkcıoğlu, M. (2013). İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah döneminde (1848-1907) İngiltere, Rusya ve Fransa'ya verilen imtiyazlar. *History Studies*, 5(2), A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK, 397-410.
- Sâzmân-i Esnâd ve Kitâbhâne-yi Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi Îrân (SÂKMÂ). *سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران*. Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 1766602.
- Sâzmân-i Esnâd ve Kitâbhâne-yi Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi Îrân (SÂKMÂ). *سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران*. Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476.
- Sâzmân-i Esnâd ve Kitâbhâne-yi Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi Îrân (SÂKMÂ). *سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران*. Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 293005899, Menba': 293/5899.
- Sâzmân-i Esnâd ve Kitâbhâne-yi Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi Îrân (SÂKMÂ). *سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران*. Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300.
- Stephanie, C. (2014). The politics of debt: The Anglo-Persian Oil Company and the Bakhtiari khans. *Middle Eastern Studies*, 40(4), 1-31.
- Şemîm, A. (1387 h.ş.). *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*. Tahran: Behzâd Neşriyyât.
- Şeyh N. & Emir, M. (1388 h.ş.). *Mesâil-i İktisâdî ve Siyâsî-yi Neft der Îrân*. Tahran: Dânişgâh-i Peyâm-i Nûr Neşriyyât.
- The Anglo-Persian Oil Company Ltd.* (1924). Wembley-London: Britannic House.
- Tîmûrî, İ. (1338 h.ş.). Sevâbık-i imtiyâz-i neft-i Îrân. *Neşriye-yi Vezâret-i Umûr-i Hârîce*, 2(9), 97-102.
- Üzel, M. (2006). *British Sea and oil policy in the Persian Gulf 1909–1914*, The Graduate School Social Sciences of Middle East Technical Univetsity, A Thesis for The Degree Master of Arts.
- Yergin, D. (2017). *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*. Kamuran Tuncay (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Zischka, A. (1935). *Gizli Harpler*. H. Varođlu (Çev.). İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane.